

MARTINE LETTERIE

WIJ WOONDEN HIER

ILLUSTRATIES SASKIA HALFMOUW

Leopold | Amsterdam

INHOUD

DE PETTENCLUB
Een geheim 7

DE PETTENCLUB
De pettenclub 73

BRAM • 1939-1945
Afluisteren 15
Verhuisd 19
We moeten hier weg 22
Verboden voor joden 28
Een trein naar Frankrijk 33
Oproep voor Westerbork 37
In de onderduik 42
De jamoerlog 47
Kerstmis 52
Mama 58
Hongerwinter 62
Hij sprak Engels! 67

SONJA • 1940-1945
Oorlog! 81
De eerste schooldag 85
De joodse school 89
Oom Saal 94
Een onderduiker 99
Waar is je vader? 103
Een gratis kerstboom 108
Bommen op de stad 113
Honger 118
Papa 123

DE PETTENCLUB

Struikelstenen 128

DE PETTENCLUB

Een goed idee! 157

DAVID • 1940-1948

Geen huis meer 135

Alles is anders 141

Naar school 146

Bar mitswa 152

Over dit boek 163

EEN GEHEIM

Feline staat bij het zolderraam van haar nieuwe kamer en staart naar buiten. De achtertuin is bedekt met een dun laagje sneeuw.

Ze draait zich om en kijkt om zich heen. Al haar spullen staan er: haar bed, het rode ladekastje met daarboven de boekenplanken en onder het raam haar bureau. Maar toch voelt het niet als haar kamer. Haar spullen lijken zich net zo onwennig te voelen als zij. Net alsof zij ook weten dat dit eerst het huis van opa en oma was. Als ze haar bed nou iets meer naar het raam schuift, zoals het ook in haar oude kamer stond...

Ze duwt het bed naar voren. Oeps! De muur achter haar bed is zachtblauw, behalve het stukje dat vrijkomt – dat is bruin. Mama heeft zo te zien om haar bed heen geschilderd. Dan moet het maar teruggeschoven worden. Als Feline dat probeert te doen, stoot ze per ongeluk tegen het bruine stuk.

Het klapt in één keer open. Het is een luik!

Feline gaat voor het luik zitten. Ze trekt het verder open en ziet een zwart gat. Durft ze...? Ze steekt haar hand uit en voelt. Daar! Ze voelt iets groots en rechthoekigs. Haar hart gaat sneller kloppen. Een doos! Ze trekt de doos uit het gat. Stof dwarrelt in haar gezicht en in haar neus. Ze niest en er waait een nieuwe stofwolk van de doos.

Ze heeft een geheim gevonden!

De doos is van bruin karton en hij is dichtgevouwen. Hij lijkt op de verhuisdozen die mama beneden aan het uitpakken is, maar dan kleiner.

Er trekt een tinteling over haar rug. Wat zou erin zitten?

Ze vouwt de flappen terug. Er ligt een plakboek in.

Feline haalt het eruit en slaat het open. Er zijn stukken uit de krant in geplakt. Ze zijn vast oud, want de foto's zijn in zwart-wit en het papier is vergeeld. Van de bladzijden komt een muffe geur. Voorzichtig slaat ze die om. Dan kijkt ze nog eens naar de kaft van het plakboek.

TER NAGEDACHTENIS AAN HEN DIE VIELEN. 1940-1945, staat erop. Het plakboek gaat over de Tweede Wereldoorlog!

'Feline, ga je mee naar de stad?'

Net voor Feline het boek dicht wil slaan, ziet ze twee namen staan aan de binnenkant van de kaft. De haartjes in haar nek gaan overeind staan. Een ervan kent ze maar al te goed. Het is die van opa.

Ze springt op, trekt de deur open en roept: 'Ik kom!'

Ze pakt het katoenen tasje waarin ze haar knuffels heeft verhuisd en ze stopt het plakboek erin. Als mama de stad in gaat, kan Feline even langs bij opa en oma in hun nieuwe appartement. Dat is immers niet ver van het centrum. Wat zou opa ervan vinden dat ze dit gevonden heeft?

‘Dat heb ik lang niet gezien,’ zegt opa als hij het boek openslaat. ‘Je hebt dus het geheime luik gevonden?’

Feline knikt. ‘Achter mijn bed.’

‘Dat was vroeger mijn slaapkamer, toen ik zo oud was als jij.’ Opa’s ogen twinkelen achter zijn leesbril. ‘Mijn vader is met dit plakboek begonnen, en ik ben ermee doorgegaan. We verzamelden krantenartikelen over de Tweede Wereldoorlog, en dan vooral over Zutphen, en Warnsveld, waar wij wonen. Nu is het natuurlijk één stad, maar vroeger was Warnsveld een apart dorp. Volgens mijn vader kon je aan de buitenkant van huizen niet zien, wat er binnen gebeurd was. Dus als hij een verhaal vond

dat over de oorlogstijd in Zutphen ging, knipte hij het uit en plakte het in dit boek. Zo wilde hij de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog levend houden. En ik hielp hem daarbij.’

Opa bladert door het boek. ‘Kijk, dit verhaal heb ik altijd zo indrukwekkend gevonden.’ Hij tikt met zijn vinger op een artikel. ‘Naar die man is later een straat genoemd. Zijn familie heeft tien onderduikers in huis gehad in de oorlog. Tien! Dat was hartstikke

gevaarlijk.' Dan geeft hij het plakboek weer aan Feline. 'Ons boek is nu van jou. Misschien kun jij ermee verdergaan?'

Feline aait voorzichtig over de bladzijde. Ze ziet een krantenbericht met een fotootje van een meneer en van een huis. Dat ziet er toch heel gewoon uit? Tien mensen! En er woonde dus blijkbaar ook al een familie. Hoe deden ze dat?

'Waar is dat huis, opa?' vraagt ze dan.

Opa staat op en loopt naar het kleine bureautje dat voor het raam staat. 'Ik teken een kaartje voor je.' Hij rommelt even in een laatje en komt terug met een vel papier en een pen.

Als hij zit te tekenen, gaat oma's telefoon.

Oma kijkt naar het scherm. 'Het is je moeder!' Dan neemt ze op. 'Hallo schat!'

Feline herkent haar moeders stem, die enthousiast tegen oma praat.

'Dat is goed, ik zal het haar zeggen.' Oma zegt gedag en hangt op.

'Je moet je kaart nog iets uitbreiden. Janneke is haar schoolvriendin Els tegengekomen en ze drinken nu koffie in dat tentje op de hoek van de markt. Ze vraagt of Feline daarheen kan komen. Kun je dat op je kaartje tekenen? Dan kan ze mooi eerst langs dat huis lopen. Dat is in de goede richting.'

Even later loopt Feline door de straat waarover opa haar vertelde. Die heet de Oudewand. Dan blijft ze staan.

Dat is toevallig. Voor het huis met nummer 94 staat een jongen van haar eigen leeftijd. Hij heeft een bril en op zijn donkere krullen draagt hij een gele ribfluwelen pet, een beetje naar achteren geschoven. Met zijn telefoon maakt hij foto's van het huis. Eerst van ver, dan van steeds iets dichterbij.

Aarzelend loopt Feline verder. Als ze uiteindelijk blijft staan, kijkt de jongen haar kant op.

‘Kom jij ook naar dit adres kijken? Doe jij soms ook een project?’
‘Project?’ Feline kijkt hem niet-begrijpend aan.

De jongen haalt zijn schouders op en grinnikt. ‘Mijn beste vriend Arne en ik maken een krant, gewoon voor de lol.’ Hij doet zijn telefoon in zijn zak. ‘Ik heet Max, en jij?’

‘Ik ben Feline. Ik woon hier nog maar net,’ zegt Feline.

‘Welkom in de stad.’ Max lacht en tilt even zijn pet op. ‘Waar ga je naar school?’

Feline noemt de naam van haar school en in welke groep ze komt.

‘Dan kom je bij mij in de klas!’ zegt Max. ‘Leuk! Misschien wil je onze krant wel lezen? Ik zal je er meer over vertellen. Ik maak de krant dus samen met Arne. We wonen allebei in de Beekstraat. Daar was een pettenfabriek. Daarom zijn wij van de pettenclub.’ Max tikt zijn gele pet aan. ‘Arne schrijft een stuk over de fabriek, en ik over een adres dat ermee te maken heeft. Dit adres dus.’ Max wijst naar een bronzen plaat naast de deur. Daarop staat een soort gedicht boven de afbeelding van een duif, en eronder een tekst in kleinere letters. Feline doet een stap dichterbij om het te kunnen lezen.

*In dit huis woonden zeven gezinsleden van de familie
Van der Vegte. Zij verborgen hier van augustus 1942 tot
aan de bevrijding in mei 1945 tien joodse stadsgenoten
die behoorden tot de families Krukziener en Noach.*

Feline kijkt langs de gevel omhoog. Zeventien mensen in dit huis? Hoe dan? Wat is er hier gebeurd en wat heeft dat met die pettenfabriek te maken?

AFLUISTEREN

ZUTPHEN, 2 SEPTEMBER 1939

‘Goal!’ Bram schiet de bal behendig tussen de benen van zijn oudere neef door. ‘Twee-nul voor ons!’ Hij gloeit van trots en zijn hele lijf tintelt van opwinding. Dan stormt hij naar de rand van de tuin. Zo doen ze dat na elk doelpunt, voor een middenstip is het grasveld te klein.

‘Bram?’ Zijn nichtje Rosa staat op het terras. ‘Kom je naar binnen? Kunnen we een spelletje doen.’ Ze kijkt hem ernstig aan vanachter haar bril.

Bram kijkt van de jongens op het pas gemaaide gras naar Rosa.

Hij zucht. ‘Goed.’ Samen lopen ze in de richting van de openstaande deuren.

Net als hij de kamer in wil gaan, hoort hij oom Alex zeggen: ‘Nu de kinderen buiten zijn, kunnen we eindelijk vrijuit spreken.’

Snel duikt Bram opzij. Hij trekt Rosa mee, zodat ze niet zichtbaar zijn vanuit de kamer. Hij legt zijn vinger tegen zijn lippen. Misschien kunnen ze nu eindelijk horen wat er echt aan de hand is.

Het lijkt vandaag een gewone zaterdag. Bram is net als iedere week met zijn ooms, broers en neven naar de synagoge* geweest. Na afloop lunchten ze met zijn allen bij tante Go en oom Sallie – ook net als anders.

Maar Bram voelt aan alles dat er iets aan de hand is. Hoe de grote mensen met bedrukte gezichten praten, de woorden die hij opvangt... Er hangt een dreiging in de lucht, misschien wordt het oorlog? Maar Brams ouders vinden dat de kinderen er niets van hoeven te weten. 'Niets om je zorgen over te maken,' zei papa nog aan het ontbijt. 'Ik los het wel op.'

Maar wat lost hij op? Misschien komt Bram daar nu eindelijk achter!

'De regering had gelijk met die maatregel,' zegt tante Go. 'Dat is nu wel gebleken. Hitler is een gevaarlijke gek.'

De geur van koffie drijft naar buiten en wordt gevolgd door het getinkel van lepeltjes.

'Sigaar?' Zonder dat Bram het ziet, weet hij dat oom Sallie papa en oom Alex de doos sigaren voorhoudt.

'Zijn jullie het met Go eens?' vraagt oom Alex en dan klinkt het afstrijken van een lucifer. 'Moeten wij ons hier in Gelderland ook zorgen maken?'

Bram schuift een stukje naar voren. Nu komt het...

Hitler is de baas van Duitsland en hij wil de baas worden van nog veel meer landen. Daarom heeft de regering deze week de maatregel genomen waar tante Go het over had: de mobilisatie. Dat heeft Bram op school gehoord. Alle dienstplichtige soldaten zijn opgeroepen om naar hun kazernes te komen en daar voorlopig te blijven. Zij moeten Nederland verdedigen als het nodig is. Ook sommige vaders van jongens uit Brams klas zijn opgeroepen. Er dreigt echt gevaar, want gisteren is het Duitse leger Polen binnengevallen. Stel je voor dat Nederland als volgende aan de beurt is...

* Gebouw voor joodse religieuze bijeenkomsten.

‘Natuurlijk moeten we ons zorgen maken,’ zegt papa. ‘We weten hoe joden in Duitsland behandeld worden. Als de nazi’s hier binnenvallen, gaat ons hetzelfde overkomen.’

‘Je hebt gelijk. Het is de vraag of ons leger sterk genoeg is om het land te verdedigen,’ zegt oom Sallie.

De damp van sigaren kriebelt in Brams neus en op hetzelfde moment niest Rosa. Bram geeft haar een por en houdt zijn adem in. Even is het stil in de kamer. Kijken ze nu met zijn allen in de richting van de tuin?

‘Geen zorgen,’ zegt tante Go dan. ‘Ze zijn nog aan het voetballen.’

‘Als we ons echt zorgen maken,’ gaat oom Alex verder, ‘is er maar één oplossing: we moeten verhuizen naar Holland. Bijvoorbeeld naar onze familie in Den Haag. Want hier in Gelderland zijn we in-

derdaad niet veilig. Den Haag ligt achter de Hollandse Waterlinie en die heeft ons al eeuwenlang beschermd.’

‘Ach, die waterlinie...’ bromt oom Sallie. ‘Hoe kan die ons in vredesnaam beschermen?’

Maar oom Alex laat zich niet uit het veld slaan.

‘Heb je een kaart van ons land, Sallie? Dan wijs ik het aan.’

Er klinkt gerommel en geblader.

‘Kijk,’ zegt oom Alex. ‘Zodra het Duitse leger ons aanvalt, zet ons leger de kraan open. Dit stuk van Nederland is dan beschermd. Daarom noemen ze dat de Vesting Holland. Daar moeten we dus heen.’

Bram ziet voor zich hoe oom Alex nu kijkt. Hij is vast trots op zijn voorstel. Maar dan schalt ineens de stem van Brams broer Leo door de stilte.

‘Dat water was goed in de tijd van Napoleon, maar het beschermt ons niet tegen moderne oorlogvoering, oom Alex!’

Rosa geeft Bram een duwtje en hij slaat zijn hand voor zijn mond. Leo! De volwassenen hebben er geen seconde aan gedacht dat hij in een hoekje zat te lezen.

‘Leo...!’ zegt papa, maar oom Alex valt hem in de rede.

‘We hebben ook fortten.’ Een stoel schuift. Gaat oom Alex erbij staan? ‘Daar en daar...’ Hij tikt zó hard met zijn vinger op de kaart dat ze het buiten goed kunnen horen.

‘Het Duitse leger heeft vliegtuigen en tanks, oom Alex.’ Leo’s stem klinkt spottend.

Die van oom Alex slaat over. ‘Luister nou voor één keer eens naar een oudere en wijzere man!’

Leo glimlacht. ‘Ouder is een feit, maar “wijzer” is nog niet bewezen.’

‘Nu is het genoeg!’ zegt papa. ‘De kamer uit, zodat we als volwassenen rustig met elkaar kunnen praten!’

Leo komt met zijn boek onder zijn arm door de tuindeuren.

‘Wij spreken elkaar nog wel!’ roept papa hem achterna.

VERHUISD

SCHEVENINGEN, OKTOBER 1939

Bram buigt naar voren en trapt zo hard als hij kan tegen de wind in. In zijn hoofd klinkt de stem van een beroemde sportjournalist van de radio. ‘Bram Krukziener is een ongelofelijk talent! Zo soepel als hij daarnet over de boulevard spurtte...’

Aan het eind van de parkeerplaats maakt Bram een bocht, hij rijdt een stukje met zijwind, maakt nog een bocht en dan heeft hij de wind in de rug. Hij leunt achterover en met zijn voeten van de trappers laat hij zich over de parkeerplaats zeilen. ‘Joehoe!’ Hij gilt uit volle borst.

Ineens schiet een jongen op rolschaatsen voor zijn wiel langs. Bram kan de jongen maar net ontwijken. Zijn fiets slipt op het natte asfalt. Snel zet Bram zijn voeten op de grond.

‘Hé! Kun je niet uitkijken,’ roept hij naar de rug van de jongen. Die rijdt naar Bram toe, de handen in de zij.

‘Had je wat?’ antwoordt de jongen, maar hij lacht. ‘Ben je nieuw hier?’

Bram knikt. ‘We zijn net verhuisd vanuit Zutphen. De eerste da-

gen fietste ik steeds over de boulevard, daar is nu toch niemand. Echt fijn! Vandaag heb ik deze parkeerplaats ontdekt.'

'Ik ben Kees,' zegt de jongen en hij haalt een hand door zijn witblonde haar. 'In de herfst en de winter is hier geen kip. Kun je lekker rolschaatsen. De rest van ons clubje zal zo wel komen. Heb je ook rolschaatsen? Dan kun je met ons meedoen.'

Brams hart maakt een sprongetje. 'Die heb ik! Ga ze meteen halen!' 'Tot zo!' roept Kees hem na.

Het is alsof Bram vleugels heeft, zo hard rijdt hij. Zijn wielen raken nauwelijks de straat. Hij heeft een nieuwe vriend, en eindelijk kan hij rolschaatsen! In Zutphen waren de stoepen te ongelijk en de keitjes op de markt te hobbelig, dus daar had hij het algauw opgegeven. Maar op die parkeerplaats, dat gaat vast geweldig!

Hij kwakt zijn fiets tegen het tuinhek, rent naar de deur en trekt aan de bel. Hun dienstmeisje Dinie doet open. Ze is met hen mee- verhuisd uit Zutphen.

Ze schudt knorrig haar hoofd. 'Kalm aan, zeg. Of zijn de Duitsers ons land soms binnengevallen? Denk toch aan je moeder. Ze ligt met hoofdpijn op bed.'

Bram haalt zijn schouders op. Dat is niets nieuws. 'Waar zijn mijn rolschaatsen?'

'In je kamer, in de kast, in een doos op de grond.'

'Dank je!' Bram stormt de trap op. Het huis dat zijn ouders hier gehuurd hebben, is net zo groot als hun eigen huis in Zutphen. De rolschaatsen liggen precies waar Dinie zei, netjes en ongebruikt in de doos. Bram rukt ze eruit en rent weer net zo hard de trap af. Die verhuizing naar Den Haag is fantastisch!

'Zijn jullie hierheen verhuisd voor je vaders werk?' vraagt Kees. De hele middag hebben ze gerolschaatst. Het is al bijna donker en Kees' vrienden zijn naar huis. Ze zijn de laatste twee op het parkeerterrein.

Bram schudt zijn hoofd. ‘Nee. Mijn vader, oom Alex en oom Sallie hebben een pettenfabriek in Zutphen. Mijn vader en oom Alex reizen door het hele land om de petten te verkopen, oom Sallie leidt de fabriek. We zijn met zijn allen naar Den Haag verhuisd, maar de fabriek kon natuurlijk niet mee.’ Bram lacht om zijn eigen grapje.

Kees knikt bewonderend. ‘Goede handel, petten! Boeren, arbeiders, knechten, bakkers... Ze dragen allemaal een pet!’

‘We maken ook schoolpetten,’ zegt Bram. ‘Onze fabriek was de eerste in Zutphen met een lopende band.’

‘O, jullie vader verkoopt de petten natuurlijk hier in Den Haag, en je oom in Groningen of zo. En daarom zijn jullie hierheen verhuisd,’ zegt Kees.

Bram kijkt opzij. Hij is wel nieuwsgierig, die Kees. Maar hij is ook aardig, besluit hij.

‘Nee. Ik zei het al: we zijn met zijn allen hierheen verhuisd, mijn ooms en hun gezinnen dus ook. We zijn joods en als de Duitsers binnenvallen, zijn we hier veilig.’

Ze zijn aangekomen bij de rand van het parkeerterrein.

‘Ik ga nog wel een stukje met je mee,’ zegt Kees. ‘Je moet die kant op, toch?’ Hij slaat zijn benen uit en rijdt al in de goede richting. ‘Ik weet niet hoe veilig het hier is,’ zegt hij dan. ‘Mijn vader is gemobiliseerd. Die zit al sinds augustus in de kazerne. Af en toe mag hij in het weekend naar huis. Hij vertelt dat ze hard aan het oefenen zijn. Maar ook dat hun wapens verouderd zijn.’

Bram zwijgt. Hij vond het rolschaatsen juist fijn, omdat het even niet over de dreigende oorlog ging. Dan geeft Kees hem een por.

‘Ik zou me niet druk maken. Hier in Scheveningen ben je in ieder geval veilig. Als de Duitsers binnenvallen, spring je op een vissersboot en dan ben je zo in Engeland. En intussen kun je hier lekker rolschaatsen!’

Bram lacht opgelucht. ‘Zo is het!’

‘Ik ga hier linksaf,’ zegt Kees dan. ‘Morgen weer?’

Bram steekt zijn duim op. ‘Morgen weer!’

WE MOETEN HIER WEG

SCHEVENINGEN, VRIJDAG 10 MEI 1940

Een dreun, en Bram zit rechtop in zijn bed. Dan nog een dreun, en nog een. Het lijkt alsof het hele huis heen en weer gaat. Hij grijpt zich vast aan de zijkanten van zijn bed. Is dit een nachtmerrie? Het is in ieder geval midden in de nacht, want het is hartstikke donker.

Ergens piept een deur en op de overloop klinken stemmen. Hij haalt diep adem. Dit is echt. Wat de stemmen zeggen, kan hij niet verstaan door het gebrom van motoren. Waar komt die herrie vandaan?

Hij springt zijn bed uit en trekt de gordijnen open. Boven de daken van de huizen aan de overkant begint de hemel licht te worden. Dan ziet hij de vliegtuigen, ontelbaar veel zijn het er. Zijn hart schiet in zijn keel. Dit kan maar één ding betekenen: oorlog.

Hij draait zich om en loopt naar de gang, langzaam. Het móét een droom zijn, dat wil hij. En dat die voorbij is voordat hij zijn hand op de deurkruk legt. Maar dan zwaait de deur al open. Zijn oudste broer Michel staat op de drempel. Haar door de war, slaperig gezicht, maar zijn ogen zijn opengesperd.

‘Heb je dat gehoord?’ Zijn stem slaat over. ‘Dat waren bommen, ik weet het zeker. En die vliegtuigen... Het is oorlog! De Duitsers vallen Den Haag aan!’

Achter Michel verschijnt nu Leo in zijn pyjama. ‘Als de Vesting Holland maar sterk genoeg is...’ Hij kijkt ernstig. ‘Ik hoop voor het eerst dat ik geen gelijk heb.’

Michel draait zich om. ‘Kom, we gaan naar beneden. Misschien is papa al in de kamer.’

Mama ligt in elk geval nog in bed, dat weet Bram ook zonder dat zijn broer het zegt. Zij heeft diabetes en is daardoor vaak ziek. Haar zenuwen zijn ook niet sterk. Zwijgend loopt hij achter zijn oudere broers aan, de trap af. Boven zijn hoofd grommen nog steeds de motoren van de vliegtuigen. In de hal beneden komt hem de geur van een vers opgestoken sigaar tegemoet. Papa is al wakker.

Hij zit in zijn ochtendjas bij de radio. Als hij de jongens ziet, legt hij zijn vinger op zijn lippen. Bram begrijpt niet waarom. De stem op de radio zegt alleen maar onbegrijpelijke dingen. ‘Boven Utrecht, boven Tilburg, boven Gilze-Rije...’

Bram gaat op de bank tegenover de radio zitten, Leo en Michel schuiven naast hem.

‘Volgens mij zegt die man waar vliegtuigen gezien zijn,’ fluistert Michel.

Papa knikt.

Dan verandert de stem ineens. Heel zenuwachtig zegt hij: ‘Hier de luchtwachtdienst! Steeds meer parachutisten worden op de Waalhaven en de onmiddellijke omgeving van Den Haag neergelaten. Zij worden zo snel mogelijk door onze troepen omsingeld en vernietigd.’

Bram krijgt het ijskoud. Het is echt oorlog! En er zijn al Duitse soldaten heel dichtbij...

Leo springt op. ‘En nu, papa? Zijn we hier nog veilig?’